

FRIHET ÄR DET BÄSTA TING

John Stuart Mill om friheten

Fil. dr. Patrik Fridlund, forskare vid Lunds universitet

72

På sätt och vis kan man säga att var tid har sin fråga, men kanske lika mycket att varje tänkare har sin fråga – åtminstone i en viss situation. För den engelske filosofen John Stuart Mill var en sådan fråga medborgerlig och samhällelig frihet, dess natur och gränserna för den. Det patos han uppvisar till frihetens försvar bottnar i en rädsla för dess motsats. Hoten han såg var ett allt starkare samhälle med en krympt privatsfär som följd, och konformism. I det framväxande industrisamhället blir samhällsinstitutionerna allt kraftfullare, de saker som påverkas av politiska beslut och av den offentliga förvaltningens insatser blir allt fler. Kort sagt blir samhället och dess institutionaliserade organ mäktigare. Mill menar att när de styrande får större legitimitet genom att vara folkvalda tenderar också idén att stärkas att det inte finns några begränsningar i deras makt. Ett starkare samhälle som finner det gott att i allt större utsträckning ha synpunkter på och reglera medborgarnas liv får större acceptans om fler deltar i valen av dem som ska styra.

Dessa hot Mill ser mot människans frihet får honom, och hans kära hustru Harriet Taylor, att fatta pennan och avfatta *Om friheten* – en filosofisk essä, eller om man så vill: ett manifest eller en traktat. Tonen är ofta resonerande och

”Det är orätt att tvinga någon till tystnad, om så den åsikt som förfäktas är oacceptabel för alla utom för en enda människa [...]. Att tysta någon, om så en enda ensam person mot alla andra, innebär en stöld från mänskligheten [...].”

möda läggs vid argumenteringen. Samtidigt andas texten engagemang och manifestets karaktär av att vilja driva en tydlig politisk linje. *Om friheten* innehåller några olika komponenter, och delvis olika argument. En del synes vara mindre tidsbundna än andra, men framför allt tycks några saker ha varit mer i samklang med en allmän samhällsutveckling än andra.

På ett område har Mill ovedersägligen haft ett nästan totalt genomslag. Hans glödande appell för yttrandefrihet har hörsammats av de flesta. Det är orätt att tvinga någon till tystnad, om så den åsikt som förfäktas är oacceptabel för alla utom för en enda människa. Även om konsensus råder i en fråga, så när som på en enda människa, ska denna ha rätt att säga sin mening och framföra sina synpunkter. Mill ger en kraftfull argumentering för detta.

Att tysta någon, om så en enda ensam person mot alla andra, innebär en stöld från mänskligheten, säger Mill. Det perspektiv och den ståndpunkt som denna enda människa har ska inte berövas mänskligheten. Det är viktigt enligt Mill ty denna den andra uppfattningen kan ju vara riktig – den åsikten kan ju faktiskt vara sann. Även om så inte är fallet kan den andre ha åtminstone delvis rätt, det vill säga den annars tystade åsikten kan innehålla en grad av sanning.

Mill stannar dock inte vid detta. Det finns också ett moraliskt problem eller människosynsproblem med att inte låta alla ha rätt att säga sin mening. Om vi inlåter oss på nedtystandets linje innebär det, säger Mill, att vi ser oss själva som ofelbara. Att inte tillåta yttrandefrihet är att tro att min eller vår åsikt, min eller vår ståndpunkt, är den enda rätta och att den inte kan vara en annan. En sådan självförståelse anser Mill ha bidragit till allehanda förföljelser, inte minst religionsförföljelser.

För att ytterligare underbygga sitt försvar för friheten plockar Mill fram en tredje pelare. Mill argumenterar för att alla ska ha frihet att yttra sig eftersom det endast är i konfrontation med andras syn på

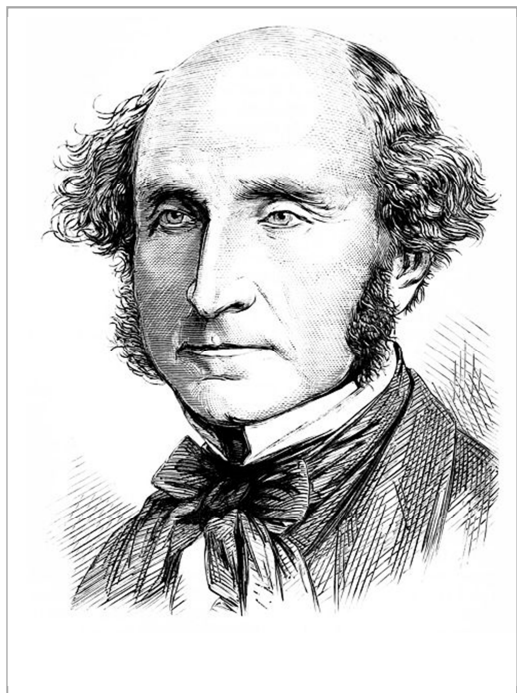
”Mill argumenterar för att alla ska ha frihet att yttra sig eftersom det endast är i konfrontation med andras syn på saker och ting som våra egna ställningstaganden blir äkta [...].”

saker och ting som våra egna ställningstaganden blir äkta, genuina och välgrundade. När vi tvingas höra andras uppfattning och när vi blir motsagda tvingas vi skärpa vår förståelse och slipa våra argument. Endast så blir våra åsikter fast förankrade och inte ett blint följande av en allmän strömning eller av någon auktoritet. Om vi inte möter något motstånd kommer vi lätt att omfatta sanningar på samma sätt som vi har fördomar; det vill säga utan att ha någon egentlig känsla

för dem. Om inget motstånd finns blir, menar Mill, etablerade sanningar fritt flytande dogmer utan inflytande på vårt handlande. Dessa föreställningar väcks inte i subjektet och av subjektet utan utgör död tro, eller en läpparnas bekännelse. Resultatet är att de inte genomsyrar känslolivet och därmed inte blir bestämmande för handlingssättet. Dessutom är det så att om min övertygelse aldrig prövas mot andras uppfattningar tenderar den att inte på djupet förstås och därmed blir den lätt kullkastad.

Helt i linje med detta menar Mill att det är orätt att ta vissa saker för säkra och bortom allt ifrågasättande. Inte ens sådana föreställningar som ses som nyttiga för samhället bör stå över all kritik. Även dessa måste kunna diskuteras fritt. Även på sådana områden måste yttrandefriheten gälla. Detta är oerhört viktigt för Mill eftersom risken för totalitarism annars är överhängande. I vår tid kanske sådana nyttiga sanningar som anses böra stå över allt genuint ifrågasättande handlar om saker som demokrati, jämställdhet, mänskliga rättigheter eller genusperspektiv.

Att ställa vissa kanske grundläggande sanningar och värderingar utanför den fria debatten utgör, säger Mill, konformismens problem – hotet från likformighet och *mainstreaming*. Det är ett demokratins förtryck som uppkommer när massan ser sig ha rätt att bestämma vad den enskilda ska tycka, tro och tänka. Det kan exempelvis ta sig uttryck i att Staten agerar opinionsbildare. Mot detta vänder sig Mill. Inte ens när det gäller sådant som 'alla', det vill säga majoriteten, har en uppfattning om, ska samhällets kollektiva institutioner föreskriva vad den enskilde ska göra. Mill argumenterar för att exem-

pelvis moraliska frågor är den enskildas privatsak. Det kan gälla saker som prostitution och droger, vilket kan verka chockerande för en del. Man bör då kanske komma ihåg att droghandel eller prostitution självfallet kan bli föremål för lagstiftning – och kanske till och med förbud. Poängen är dock att så endast kan ske i ordningshänseende, inte utifrån moraliska överväganden eller i syfte att uppfostra en befolkning av vuxna individer.

En fråga är naturligtvis var gränsen går. Mill är en klok debattör, och en insiktsfull sådan, och erkänner gränsdragningsproblemen. I *Om friheten* gör han goda försök att diskutera konkreta fall och visa på hur avvägningar kan och bör göras. Utifrån Mills egen argumentation kan

eller bör dessa självfallet inte stå oemotsagda, men jag tänker inte diskutera Mills exempel mer. Det finns en annan principiellt viktig fråga, en som är mer omedelbart knuten till yttrandefriheten. Skulle Mill exempelvis försvara historierevisionisternas rätt att förneka Förintelsen? Hur skulle Mill ställa sig till rasistisk propaganda? Eller till antisemitism? Nej, jag tror inte Mill skulle acceptera vad som helst i yttrandefrihetens namn; att allt måste kunna få sägas inom alla områden *i princip*, hindrar inte att det finns gränser. Åtminstone två argument skulle Mill kunna plocka fram. Det första är hans understrykande av att en uppenbar gräns för friheten måste vara att den enes frihet inte får skada andra. Om någon tar skada av sitt eget handlade och om någons övertygelser är till förfång för personen själv må det vara beklagligt. Det är dock inget som ska hindra personens frihet att tro det han eller hon tror, att säga det han eller hon vill säga och att göra det han eller hon önskar. Däremot går en gräns om någon annan kommer till skada. Och att så är fallet kan man hävda beträffande till exempel historierevisionisternas förnekande av Förintelsen, rasism eller antisemitism.

Mill skulle också kunna bekämpa sådana företeelser från ett annat håll. Mill menar nämligen att om vägar prövats och funnits förkastade finns det ingen anledning att försöka bruka dem igen. Där finns

ett annat stopp. Så mycket har mänskligheten forskat kring detta, skulle Mill kunna hävda, att det inte finns någon anledning att acceptera att Förintelsen ifrågasätts, lika lite som nattståndna rasistiska eller antisemitiska idéer fritt bör kunna spridas. Nu är det förvisso ett kruz att veta hur detta ska avgöras, och av vem. Om det är orätt att förhindra nya livsvägar, men också om det är sunt och riktigt att avvisa sådana som redan tidigare prövats och funnits förkastliga, måste ju frågan bli vem som avgör vad som är nytt eller förkastligt.

Om Mill driver ett starkt försvar för yttrandefrihet så stannar han inte vid orden. Mill menar att det är viktigt att människor också har frihet att förverkliga sina projekt och sina livsplaner. Här är ett fält där resonemanget explicit handlar om frihet för individen men där det är svårt att inte fundera över grupperns frihet. Kanske är detta just den punkt där Mills liberalism blir så liberal, så frihetlig, att frågan om individens frihet blir för liten. En central tanke hos Mill är att det måste finnas utrymme för det annorlunda, ja för det avvikande. Individer – och individer som slår sig samman – måste få organisera sina liv efter eget skön även i praktiskt hänseende. Att slå sig samman med andra ter sig då som en oundviklig del. Så mycket av våra livsplaner och livsprojekt vore dödfödda om de vore rent individuella.

En poäng hos Mill är att om människor har idéer och propagerar för dessa måste de också ha frihet att konkretisera idéerna genom att skapa sina egna livsrum. Den mångfald som då uppstår menar Mill är en nyttig mångfald. Om flera och olika sätt att vara på får utvecklas fritt i ett samhälle är det till gagn

för alla. Endast så kan de bästa sätten vaskas fram och en dynamisk utveckling äga rum. Var och en ska ha frihet att fullgöra sin egen livsplan – så länge andra inte skadas – även

”Originalitet är något livsviktigt men det inses inte alltid av dem som saknar den [...].”

om andra anser denna plan vara dåraktig. Det är gott för oss alla att låta människor blomstra, även om jag själv är ointresserad av denna frihet; även om jag själv inte känner något behov av att ’göra som jag vill’ och välja min egen originella livsväg så främjas även jag av att andra har denna frihet. Denna frihet medför en möjlighet att lära av dem som vandrar annorlunda vägar. Även om det endast handlar om ett fåtal utgör de jordens salt och de hjälper oss undvika slentrian och att leva som boskap.

Originalitet är något livsviktigt men det inses inte alltid av dem som saknar den, menar Mill. Detta är ett aber eftersom det leder till medelmåttans väg och allmänna opinionens förtryck. Det är därför nödvändigt att uppmärksamma och bryta detta tyranni, fortsätter han. Människor är olika och vill och gillar olika saker. Detta erkänns i triviala fall, som beträffande val av skor. Mill pekar på att vi borde erkänna detta i många fler fall, och även på andra områden. Vi borde till exempel se behovet av olika moralisk atmosfär för olika människor. En moralisk atmosfär kan dock inte vara helt individuell.

Mångfald och originalitet måste därför också gälla grupper av diverse slag. En sak Mill vill komma åt är att om frihet finns, finns också mångfald. Detta är källan till förbättring. Där frihet finns, finns det lika många tänkbara utgångspunkter för förbättring som det finns enskilda initiativ. Därför menar Mill att olikheter alstrar framåtskridande. Saken blir inte sämre av att friheten dessutom är en förutsättning för individers blomstrande.

”Inte för inte är Mill utilitarist; nyttan är den högsta instansen.”

Just dessa två argument löper som en tråd genom *Om friheten*. Frihet att tänka och säga vad man vill, liksom frihet att skapa och genomföra sina idéer i praktisk handling

motiveras å ena sidan med den nytta detta innebär för alla. Samhällets utveckling främjas av denna mångfald i idéer och livspraktiker. Inte för inte är Mill utilitarist; nyttan är den högsta instansen. Å andra sidan driver Mill sin argumentation utifrån övertygelsen att yttrandefrihet och livsfrihet är nödvändiga för att individens själ inte ska förslavas. Ett ledmotiv är tanken att människor måste få vara fria till tanke, ord och handling för att växa och blomstra.

I detta är det viktigt för Mill att lyfta fram att människan blir ”ett vackert och ädelt föremål” inte genom att all individuell egenart slipas ned till likformighet, utan genom att egenarten odlas och förädlas. Det är viktigt att detta sker inom de gränser som bestäms av andras rättigheter och med hänsyn till andras intressen. Mill inser att vissa begränsningar är nödvändiga. Frågan är alltså inte om frihet är påkallad – det är den. Frågan är heller inte om den ska vara oinskränkt – det kan den inte vara. Frågan är hur gränserna för friheten ska utformas, var de ska dras, och på vilka grunder.

Några begränsningar är redan nämnda. När olika idéer prövats och försök gjorts och dessa visat sig vara av ondo, skadliga eller inte bära frukt, finns det exempelvis enligt Mill ingen anledning att insistera. Då bör de lämnas därhän. Vidare menar Mill att vi har förpliktelser mot det gemensamma. Vi lever i ett samhälle och även om vi bör ha frihet att leva och verka på det sätt som vi tror är det bästa, måste vi också bära vår andel av det gemensamma. För Mill handlar det uttryckligen om att inte dra sig undan skyldigheter som att betala skatt och göra värnplikt. Kanske skulle man också kunna säga att vi har ansvar för att vara delaktiga i det politiska livet, göra moraliska ställningstaganden och skydda de svaga.

I Mills framställning finns dock lite grums. Åtminstone två saker kan vara värda att lyfta fram. För det första ter sig Mill obändigt optimistisk beträffande människan. Det finns ett fint drag i detta; även den enklaste människa har rätt till sina egna känslor, säger Mill. Men är hon verkligen så öppen som Mills liberala idé tycks förutsätta? Fungerar det verkligen så att utvecklingen kan drivas fram genom ett fritt

utbyte där vi låter oss övertygas men aldrig tvingas? Är det verkligen så att människan är i stånd att ändra sig efter att nogsamt ha lyssnat till argument och fakta? Räcker det med att hon får träning i att belysa en fråga allsidigt? Det är svårt att låta bli att undra om detta är möjligt. En följdfråga blir om människan verkligen är kapabel att ta det ansvar som denna frihet medför? Detta hänger nog samman med ett andra led i grumset. Mill vänder sig till bildade och kapabla människor i civiliserade kulturer. Vad med oss andra? Vi som inte är bildade, vi som inte är kunniga och kloka? Vad med oss som lever i ett samhälle som saknar den civiliserade borgerlighetens kultur?

Fast återigen, och från det andra hållet, är inte detta något att sträva efter, att vi alla blir bildade och kultiverade i den mest positiva bemärkelse? I så fall kanske det är möjligt att instämma med Mill när han exempelvis menar att det inte är starka begär som är problemet; problemet är ett svagt samvete. Begär är en energi som kan användas för gott eller ont. Det handlar om att bruka denna energi rätt. Det handlar om att lära sig detta, att odla det goda.

Liberala tankar kombineras ofta med religion på ett visst sätt. Nära till hands ligger att i Mill finna stöd för tanken att frihet måste finnas att pröva olika vägar – även inom religionen värld. Det skulle öppna inte bara för en mångfald av religioner utan för en mångfald av religiösa uppfattningar och förståelser även inom en viss religion. Frihet står då mot toppstyrning, centralisering, likriktning och totalitarism, individens tanke-, tros- och yttrandefrihet mot underordnandet under en doktrin given av någon auktoritet.

”Är det verkligen så att människan är i stånd att ändra sig efter att nogsamt ha lyssnat till argument och fakta?”

Mills konsekventa – och därmed komplexa – frihet kan läsas lite annorlunda också. Om fokus ligger på livsplaner, livsprojekt och livspraktiker, och om insikten görs att sådana mycket ofta förutsätter att individen inte agerar helt på egen hand, kan också andra aspekter av religion hamna i blickfånget. För en frihetlig läsning av Mill är det inte så att religionens plats självklart är undanskymd. Ryggraden i Mills skrift är ju inte bara frihet att tro, säga och förkunna, utan kanske minst lika mycket frihet att skapa förutsättningar för att leva i enlighet med sin övertygelse. Detta tycks kunna stå i kontrast till liberalismens krav på sekularitet.

Det verkar som Mill som liberal, och som försvarare av individens frihet, också öppnar för att vara liberal i fråga om gruppen. Invändningar formuleras lätt mot liberalism just på området individ-grupp. Är det inte så att människan *de facto* tillhör grupper och att det leder fel att bortse från detta i politisk filosofi? Är det kanske så att det är *bra* för människan att ha en god gruppstillhörighet? Mills betoning

på livsplaner, livsprojekt, och livspraktik tycks öppna hela diskussionen mot en mycket större fokus på friheten för människors sammanslutningar, för grupperns rätt. Om Mill läses så, blir det naturligtvis även intressant att fundera över religionens plats i samhället, och då inte som individens privata övertygelse utan som livspraktik. Med det följer självfallet en rad andra frågor. Dessa måste lösas – men av oss, inte av Mill.

Mill är *både* en brinnande liberal i strid för frihet *och* en komplex figur som också ger utrymme för gemenskapens intressen, det allmänna och det hävdvunna. Mill ger *food for thought*, material och underlag till ett viktigt samtal. Han ger även svar, men dessa kan och måste tas för att vara Mills svar, att lyssna på men inte nödvändigtvis att följa blint. I avvägningens stund kan bara vi – inte Mill – finna vägar framåt.

ATT LÄSA

Mill, John Stuart, *Om friheten*, Stockholm, Natur och kultur, ny utgåva 1984 (orig. *On Liberty*, 1859)